

MÜTTEFİKLİK BAĞLAMINDA ÜLKE VE LİDERLERİN ROLÜ: TÜRKİYE VE AZERBAYCAN ÖRNEĞİ

Sevinç ENGİN^{1*}

¹Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, Maden ve Petrol İşleri Genel Müdürlüğü, Ankara, Türkiye

Sorumlu Yazar: sevincengin067@gmail.com

ÖZ: Bu çalışmada Şuşa Beyannamesi kapsamında Türkiye ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerde liderlerin rolü değerlendirilmiştir. Bu amaç kapsamında çalışmada öncelikle Türkiye ve Azerbaycan ilişkilerinin tarihsel süreci değerlendirilmiştir. Daha sonrasında iki ülke arasındaki sosyo-kültürel ve ekonomik ilişkiler ele alınmıştır. Çalışmanın son bölümünde Şuşa Beyannamesi kapsamı, Beyannamenin bölgesel güvenlik açısından önemi ve Beynamede liderlerin rolü değerlendirilmiştir. Erdoğan'ın Şuşa Beyannamesi'ndeki liderliği bölgeye yönelik yaklaşımı ortaya koymakta ve Türkiye'nin Karabağ Savaşı'na dahil olması bölgedeki barışı sağlamaya yönelik önemli bir önlem olarak görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Şuşa Beyannamesi, Karabağ Savaşı, Lider rolü.

ABSTRACT: In this study, the role of leaders in the relations between Türkiye and Azerbaijan within the scope of the Shusha Declaration was evaluated. Within the scope of this purpose, the historical process of Türkiye and Azerbaijan relations was first evaluated in the study. Afterwards, socio-cultural and economic relations between the two countries were discussed. In the last part of the study, the scope of the Shusha Declaration, the importance of the Declaration in terms of regional security and the role of leaders in the Declaration were evaluated. Erdogan's leadership in the Shusha Declaration reveals his approach toward the region, and Turkey's involvement in the Karabakh War is seen as an important measure to ensure peace in the region.

Keywords: Azerbaijan, Türkiye, Shusha Declaration, Karabakh War, Leader role.

1. GİRİŞ

Türkiye, siyasi, diplomatik, teknik ve askeri yardım sunarak Azerbaycan'ın İkinci Karabağ Savaşı'ndaki başarısında önemli rol oynamıştır. Azerbaycan, savunma sektöründe önemli ilerlemeler kaydeden Türkiye ile askeri iş birliğinden önemli ölçüde yararlanmıştır. Türk yapımı İHA'ların/SİHA'ların başarılı bir şekilde konuşlandırılması, Azerbaycan'ın çatışma sırasındaki zaferinde çok önemli bir rol oynamıştır. Türkiye, Birinci Karabağ Savaşında Ermenistan'ı işgalci devlet olarak tanımış ve sınırlarını kapatan tek ülke olmasına karşılık dönemin şartları doğrultusunda Azerbaycan'a sahada askeri destek sunamamıştır. Ancak İkinci Karabağ Savaşında ise Azerbaycan'a verdiği somut destek, 30 yıllık işgal edilen toprakların önemli bir kısmının geri alınmasında oldukça önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle de İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan-Türkiye ilişkileri açısından önemli bir kavşak olmuştur. İkinci Karabağ Savaşı iki ülke arasındaki yerleşik ilişkileri önemli ölçüde değiştirmiştir. Dolayısıyla İkinci Karabağ Savaşı, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde önemli bir dönemeç ve önemli bir değişime işaret etmektedir. Azerbaycan ve Türkiye'nin olağanüstü iş birliğiyle Karabağ'da elde edilen zafer, çeşitli nedenlerle büyük önem taşımaktadır. Bu galibiyet, başta Türk ve İslam dünyası olmak üzere haksız işgal edilen bölgelere sahip devletlere bu konunun kalıcı olmadığı yönünde açık bir mesaj vermiştir. Bu zafer, Türk Dünyası içindeki iş birliğinin artmasına yardımcı olacaktır.

Ayrıca elde edilen zafer ile şüphesiz iki ülke arasındaki ekonomik, siyasi ve askeri birleşmenin hızını artıracaktır. Özellikle Türkiye Azerbaycan ilişkilerinin 2021 yılında olumlu yönde gelişmeye başlaması kapsamında imzalanan çeşitli anlaşmalar kapsamında iki ülke arasındaki ilişkileri ve stratejik ortaklıkları birçok alanda kendini göstermiştir. Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerin kurtarılması, bu bölgelerin Azerbaycan ekonomisine dahil edilmesiyle sonuçlanacak ve yeni yatırım fırsatların önünü açmıştır. Türk girişimcilerinin yeni yatırım fırsatlarından önemli faydalar elde edeceği yadsınamaz. Bunun yanı sıra İkinci Karabağ Savaşı sırasında adı Türk Konseyi olan Türk Devletleri Teşkilatı, söylemleri kapsamında Azerbaycan'a desteklerini belirtmiştir. Bölgedeki güç dengeleri açısından bu dengenin önemli olduğu belirtilebilir. Özellikle Türkiye başta olmak üzere konseye üye olan devletlerin bireysel destek ve tutumları da bölgedeki güç dengeleri açısından hem de Türk Devletleri Teşkilatı birlikteliği açısından önemlidir.

Aliyev'in 14 Şubat 2024 tarihinde parlamentoda yaptığı konuşmasında: "Öncelikle Türk Devletleri Teşkilatı çerçevesinde çalışmalarımızı sürdüreceğiz. Açıkça söylemek istiyorum ki bu bizim için önceliklidir. Türk Devletleri Teşkilatı bizim için temel uluslararası organizasyondur, çünkü o bizim ailemizdir. Bizim başka ailemiz yok. Türk dünyası bizim ailemizdir. Türk Devletleri Teşkilatının küresel alanda önemli bir aktör ve güç merkezi haline gelmesi için ortak çaba sarf etmeliyiz. Bunu ancak birlikte başarabiliriz."

Söylemine bakıldığında ise Aliyev'in Türk Devletleri Teşkilatına önem verdiği göstermektedir. 2021 yılında imzalanan Şuşa Beyannamesi, iki hükümet arasındaki ilişkiyi resmi olarak dostluktan stratejik iş birliğine geçiş yapan bir ittifak olarak tanımlayan uluslararası anlaşmanın ilk örneği olmuştur. Bildirgede askeri, güvenlik, savunma sanayi, diplomasi, ekonomi, ticaret, enerji, ulaştırma, terörle mücadele, siber suçlarla mücadele, kültür ve insani konular gibi çeşitli boyutlardaki tartışmalar yer almıştır. Taraflar arasındaki ilişkinin güçlendirilmesi ve bazı durumlarda bütünleştirilmesinin gerekliliği vurgulanmıştır. Bildirgede yer alan hükümlere göre, bir tehdit veya saldırı durumunda tarafların istişarelerde bulunarak birbirlerine gerekli yardımda bulunacağı belirtilmektedir.

Şuşa Beyannamesi aynı zamanda açıkça Türk Dünyasına da hitap etmekteydi. Türk Dünyasının birlik ve refahını artırmaya, iş birliğini güçlendirmeye ve Türk devletlerinin kurduğu kurumların faaliyetlerini genişletmeye yönelik çalışmaların artırılması ihtiyacının altı çizilmiştir. Beyanname, etkisini imzacılar olan Türkiye ve Azerbaycan'ın ötesine taşımakta ve dolaylı olarak diğer Türk devletlerini de karşılaştırılabilir ve yakın iş birliğine katılmaya teşvik etmektedir. Türkiye ile Azerbaycan arasında ittifak düzeyindeki derin iş birliği ve uzlaşma, diğer Türk devletlerine de emsal teşkil etmektedir. Şuşa Beyannamesi'nin imzalanmasıyla, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin ittifak düzeyine yükseltilmesi, bölge ülkeleri ve Türk Dünyası için yeni bir tarihi, hukuki ve siyasi çerçeve oluşturulması hedeflenmiştir.

Bu çalışma, söz konusu gelişmeleri incelemek amacıyla nitel araştırma yöntemi çerçevesinde hazırlanmıştır. Araştırma, kapsamlı bir literatür taramasına dayanmaktadır. Akademik makaleler, resmî belgeler, uluslararası raporlar, devlet açıklamaları ve güncel basın haberleri incelenmiş; elde edilen veriler nitel içerik analiziyle değerlendirilmiştir. Bu sayede Türkiye–Azerbaycan ilişkilerinin dönüşümü, Şuşa Beyannamesi'nin siyasi ve diplomatik önemi ile Erdoğan ve Aliyev'in liderlik rolleri tematik olarak çözümlenmiştir.

Buradan hareketle bu çalışmada, Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri kapsamında Şuşa Beyannamesinin imzalanmasında Recep Tayyip Erdoğan ve İlham Aliyev'in rolü değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

2. TÜRKİYE-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

2.1. SSCB Öncesi Dönem

Azerbaycan'ın 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarındaki uluslararası ilişkilerdeki tutumu Batı Avrupalı güçler, Rusya ve Osmanlı'nın sergilediği tutumla yakından uyumluydu. Bu dönemde uluslararası durum Çarlık Rusya'sının lehine olmasına rağmen yayılcı programını uygulamada zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Rusya, Azerbaycan toprakları da dahil olmak üzere Hazar havzasındaki bölgelerin kontrolünü ele geçirmek için stratejiler uygulamaya kalkmıştır.

Kasım 1776'da Katerina'nın ölümüyle Rusya'nın Kafkasya politikasında önemli değişiklikler meydana gelmiştir. I. Pavel iktidara gelmiş ve Katerina'nın Kafkasya bölgesindeki tüm çabalarını etkili bir şekilde engellemiştir. Ardından Rus ordusunun o bölgeden çekilmesini emretmiştir. Zubov komutasındaki Rus kuvvetleri 1797 yazında Azerbaycan'dan çıkarılmıştır [1].

Bununla birlikte, 18. yüzyılın sonlarında ve 19. yüzyılın başlarında hanlıkların özerkliğinin korunmasında önemli zorluklar ortaya çıkmıştır. Azerbaycan Hanlıkları kendilerini Osmanlı İmparatorluğu, İran veya Rusya ile aynı hizaya getirme konusunda kararsızdı. Tereddüt, hanlıkların iç ve dış politikalarını önemli ölçüde etkileyen eksikliklere yol açmış ve onları bu devletlerin benimsediği politikalara oldukça bağımlı hale getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesi, Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı işgalini kolaylaştırmış ve bu da Rusya'nın Azerbaycan'daki hanlıkları ele geçirmesine yol açmıştır. Böl-yönet stratejisi uygulayan Ruslar, Azerbaycan Hanlıklarının karşı çıkmasına rağmen bölgeyi kontrol altına almışlardır. Osmanlı Devleti, 1804 yılında Rusya'nın Azerbaycan topraklarını işgalini pasif bir şekilde gözlemlemiştir. Osmanlı Devleti, Azerbaycan'daki hanlıklara yardım sağlamasına rağmen, Rusya'nın işgal harekâtı üzerinde nüfuz kurma çabaları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. 1804'te başlayıp 1826'da sona eren Rus işgalinin sona ermesiyle hanlıklar yıkılmış ve Ruslar Azerbaycan'ın kuzey bölgesini tamamen kontrol altına almışlardır. Rus işgalinin sona ermesinin ardından İran ve Osmanlı İmparatorluğu ilgilerini Azerbaycan'a kaydırmıştır [2]. Bu süreç Azerbaycan'ın siyasi bağımsızlığını kaybetmesine yol açmış ve sonraki yüzyılda Sovyet hâkimiyetine giden sürecin zeminini hazırlamıştır. Dolayısıyla SSCB dönemi ilişkilerini anlamak için bu tarihsel çerçeve kritik bir başlangıç noktası teşkil etmektedir.

2.2. Sovyet Azerbaycan Dönemi

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Sovyetler Birliği'nin kuruluşu, 23-27 Aralık 1922 tarihleri arasında toplanan 10. Rusya Genel Sovyet Kongresi'nde kararlaştırılmıştır. Resmi kuruluş 30 Aralık 1922'de gerçekleşmiştir. Sovyetler Birliği, 1922'de Bildirge ve Anlaşma'nın imzalanmasıyla kurulmuştur. Azerbaycan hükümetinin lideri Neriman Nerimanov, Sovyetler Birliği'nin en yüksek yönetim organı olan SSCB Merkez Yürütme Komitesi'nin dört eş başkanından biri seçilmiştir [3].

Rusya'nın Azerbaycan'ı işgal etmesiyle birlikte Azerbaycan ile Türkiye arasındaki ilişkiler bozulmaya başlamış ve sonunda Azerbaycan'ın SSCB'ye katılmasıyla ikili ilişkiler durma noktasına gelmiştir. Sovyetler döneminde Moskova'daki merkezi yönetim nedeniyle Azerbaycan, Türkiye ile bağımsız olarak diplomatik ilişkiler kuramamıştır. Ancak ara sıra iletişimin Moskova üzerinden bile gerçekleştiği durumlar bulunmaktaydı. Türk delegasyonlarının Moskova'ya gitmeden önce Bakü'ye gitmesi ve Türkiye'yi ziyaret eden Sovyetler Birliği delegasyonları arasında az sayıda Azerbaycan Türkünün de yer alması gibi olağandışı durumlar ortaya çıkmıştır [3]. 1980'li yılların ikinci yarısı sonrasında Azerbaycan'da bağımsızlık hareketlerinin güçlendirilmesiyle Türkiye-Azerbaycan ilişkileri canlanmıştır. Türkiye, Azerbaycan'da sürekli bir şekilde bağımsızlık hareketinin destekçisi

olarak kabul edilmiştir. Söz konusu mücadeleye etki eden unsurlar Sovyetler Birliğinde meydana gelen siyasal, ekonomik ve sosyal sorunları meydana getirmiştir [4].

13 Şubat 1988’de Azerbaycan’la sınır komşusu olan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi’nde yaşayan Ermeni toplumu, bölgedeki hükümet binalarına Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bayrağını asmıştır. Dağlık Karabağ Yönetim Kurulu toplanarak özerk bölgenin Ermenistan’a entegre edilmesi kararı almıştır. İsmayılov’a göre, 1988 yılında Ermeniler Karabağ’da Azerbaycan Türklerine yönelik bir katliam gerçekleştirmişlerdir. 16 Mart 1988’den itibaren bireyler kamuya açık caddelerde seferber olmaya ve gösteri yapmaya başlamıştır. Ruslara ve Ermenilere yönelik protestolar giderek tırmandı ve Özgürlük Meydanı’na taşınmıştır. “Meydan Harekâtı adı verilen bu gösterilerde ulusal mücadele söylemleri daha da belirgin bir hal kazanmış, “Yaşasın Bağımsız Azerbaycan”, “Yaşasın Birleşik Azerbaycan”, “Türk Milletine Aşk Olsun” ve “Azerbaycan Türklerinin İsmi Geri Verilsin” gibi birçok slogan atılmıştır [3].

Türkiye ile Azerbaycan arasında yeni sınır kapısı görevi gören Nahçıvan-Sederek sınır hattında karayolu bağlantısının inşaatına başlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyet üyesi Azerbaycan, 1990’dan 1992’ye kadar çok sayıda Kültürel ve Bilimsel Değişim Protokolü üzerinde anlaşmaya varmıştır. Tam özerkliğe ulaşmadan önce Azerbaycan, Türkiye ile birçok alanda anlaşmalar ve protokoller imzalamıştır. Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye ile ilişkileri oldukça hareketli bir aşamaya girmiştir [5]. Sovyet dönemi boyunca resmi düzeyde ilişkiler sınırlı kalmış olsa da Azerbaycan’daki bağımsızlık hareketleri Türkiye ile bağların yeniden kurulmasının önünü açmıştır. Bu gelişmeler bağımsızlık sonrası dönemin temelini oluşturmuştur.

2.3. Bağımsız Azerbaycan Dönemi

Azerbaycan’ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından Türkiye ile güçlü bağları vardı ve bu da Türkiye’yi önemli uluslararası ortaklarından biri haline getirmiştir. Özellikle Turgut Özal ve Süleyman Demirel’in görev süreleri boyunca Türkiye Cumhuriyetlere yönelik izlenen proaktif dış politika sayesinde ilişkiler hızla gelişmiştir. Bağımsızlığın kazanılmasının hemen ardından kurulan ikili temaslar, o dönemde iki ülkenin cumhurbaşkanları olarak görev yapan Süleyman Demirel ile Haydar Aliyev arasındaki dostane bağla daha da güçlenmiştir. İlgili ulusların karşılıklı yararına olacak, bölgesel huzur ve güvenliği artıracak ekonomik iş birliği girişimleri başlatılmıştır. Bu girişimler daha çok özellikle enerji ve ulaşım alanlarında olmuştur. Azerbaycan’ın Türkiye ile yakın coğrafi, kültürel ve dilsel bağlarının yanı sıra önemli hidrokarbon yatakları, bu ülkeyi Ankara’nın Kafkasya bölgesine yönelik politikasında stratejik bir müttefik olarak konumlandıran temel faktörlerdir. Ankara’nın Kafkasya stratejisinde Bakü ile güçlü ittifakı ona enerji sektöründe önemli bir avantaj sağlamaktadır. Ancak Azerbaycan’ın bağımsızlığını kazandıktan sonra yaşadığı istikrarsızlık ve devam eden Karabağ ihtilafı Ankara’nın Güney Kafkasya bölgesindeki politikasını zorlaştırmıştır [6]. Bağımsızlık sonrası kurulan bu yeni dönemde, tarihsel köklerden gelen kültürel bağların güncel stratejik iş birliğiyle birleşmesi dikkat çekmektedir. Böylece Türkiye–Azerbaycan ilişkileri, geçmişteki sınırlı temaslardan günümüzde kurumsallaşmış stratejik ittifak boyutuna taşınmıştır.

Türkiye ile Azerbaycan arasındaki son ilişkiler, mevcut Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in görev süresi boyunca gerçekleşmiştir. Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ikili ilişkiler İlham Aliyev’in görev süresi boyunca değişmemiştir. Son yıllarda ikili ilişkilerde gözle görülür bir iyileşme olmasına rağmen, zaman zaman sıkıntılı dönemler yaşanmıştır. İlham Aliyev, 4 Ağustos 2003 tarihinde Başbakanlık görevini üstlenmiştir. 15 Ekim 2003 tarihinde yapılan seçimlerin ardından göreve başlamış ve halen Cumhurbaşkanlığı görevini sürdürmektedir. İlham Aliyev, Türkiye’yi Azerbaycan’ın en yakın müttefiki olarak tanımlamıştır [7]. İlham

Aliyev göreve geldikten sonra çökmekte olan bir devletin ekonomik, siyasi ve psikolojik sorunlarını başarıyla çözerek bölgesinde sağlam bir konum elde etmiştir. Devlet başkanının ismi değişse de aynı ideoloji odaklı oluşum siyasi olarak varlığını sürdürmüştür. Her iki lider de küresel siyasi dinamikleri dikkate alarak dengeli politikaların oluşturulmasına öncelik vermiştir.

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri İlham Aliyev'in yönetimi altında stratejik bir ittifak olarak oluşturulmuştur. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin olumlu olduğu bir dönemde göreve gelen İlham Aliyev, açılış ziyaretini Nisan 2004'te Ankara'ya gerçekleştirmiştir. TBMM Genel Kurulu'nda milletvekillerine hitaben yaptığı konuşmada ayakta alkışlanmıştır. İlham Aliyev'in liderliğinde ülke, BTC boru hattının başarıyla inşa edilmesiyle önemli ilerleme kaydetmiş ve ekonomik güce kavuşmuştur. Dönemin Başbakanı Erdoğan'ın "Türkiye ile Azerbaycan kardeş iki millet, iki dost ülkedir" olarak tanımladığı ve Aliyev'in de "Dünya'da Türkiye ve Azerbaycan arasındaki sıkı ilişki olan ikinci bir birliktelik bilmiyorum" sözleri ile bahsettiği Azerbaycan-Türkiye ilişkileri günden güne güç kazanmaktadır[7].

Karabağ bölgesinde Cumhurbaşkanlığı seçimleri yapılmıştır. Seçim Azerbaycan ve Türkiye Dışişleri Bakanlıkları tarafından kınanmıştır. Ardından Azerbaycanlı ve Türk yetkililer, bu seçimi tanımadıklarını derhal açıklayarak, diğer ulusların da aynı tutumu benimsemelerini istediklerini vurgulamışlardır. İslam Konferansı Örgütü Genel Sekreteri Ekmeleddin İhsanoğlu konuya yönelik açıklamasında "sözde seçimin uluslararası hukukun bütün geçerli kurallarına ve genel ilkelerine karşı olduğunu" belirtmiştir. Ayrıca İhsanoğlu, devam eden barış görüşmelerini olumsuz etkileyeceğini belirtmiş ve "*Ermenistan işgal güçlerinin Azerbaycan topraklarından derhal çekilmesini istiyoruz*" açıklamasını yapmıştır. 6 Kasım 2007'de Azerbaycan ve Türkiye uzun vadeli bir ekonomik ortaklık programı ve uygulama planı oluşturdular. Plan, ekonomik iş birliğinde odaklanılacak ticaret, ulaştırma, sanayi, bağımsız ekonomik bölge, enerji, turizm, ulaştırma ve tarım gibi belirli sektörleri özetlemektedir.

İlham Aliyev'in göreve başlamasının ardından Dağlık Karabağ sorununa ilişkin müzakereleri derhal başlatmıştır. İlham Aliyev, babası Haydar Aliyev'in kaydettiği ilerlemeden hareketle, ilgili tüm tarafların kaygı ve isteklerini dikkate alarak bu meseleye çözüm bulmaya çalışmıştır. Azerbaycan'ın dış politikası Dağlık Karabağ sorununun çözümünde önemli ilerlemeler kaydetmiştir. BM'nin 2008 yılında Dağlık Karabağ'a ilişkin kararı, uluslararası toplumun zaferinin güçlü bir kanıtıdır. İlham Aliyev'in göreve başlamasının ardından Dağlık Karabağ savaşında Azerbaycan'ın yanında yer alan ülkelerin sayısında gözle görülür bir artış yaşanmıştır. Azerbaycan taslak metni 14 Mart 2008'de BM Genel Kurulu'na sunmuştur. Rusya, ABD ve Fransa'nın itirazlarına rağmen önerilen metin 39 oy çokluğuyla kabul edilmiştir. Kabul edilen belgeye dayanarak Dağlık Karabağ'daki duruma ilişkin bir değerlendirme yapılmıştır. Ermeni askeri birliklerinin Azerbaycan topraklarından çekilmesi gerektiği, Dağlık Karabağ bölgesinin ise Azerbaycan'ın toprak egemenliği altına girdiği belirlenmiştir. İlham Aliyev, Ekim 2008 seçimlerinde ikinci dönem için yeniden Cumhurbaşkanı seçilmiştir [8].

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından 20 yıl sonra BM Güvenlik Konseyi'ne daimî olmayan üye olarak seçilmesi, 155 oy alarak dünya çapında büyük beğeni toplamıştır. Türkiye, Azerbaycan'ın küresel güvenlik ve barışı korumaya adanmış önemli bir konuma seçilmesinden duyduğu memnuniyeti ve hayranlığını ifade etmektedir [7]. Bu süreçte gelişen karşılıklı güven ve stratejik iş birliği, iki ülke arasındaki ilişkilerin yalnızca bölgesel değil küresel ölçekte de önem kazanmasını sağlamıştır. Nihayetinde, 2021 yılında imzalanan Şuşa Beyannamesi, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini tarihsel bağlardan doğrudan müttefiklik düzeyine taşıyan kurumsal bir belge niteliği kazanmıştır. Böylelikle iki devlet arasında

tarihsel sürekliliği olan ilişkileri, uluslararası hukuk açısından bağlayıcı bir müttefiklik çerçevesine dönüştürülmüş ve iki ülke arasındaki ortaklık yeni bir aşamaya ulaşmıştır[8].

Anlaşma ile askeri ve savunma alanındaki iş birliği kurumsallaşmış, taraflardan birine yapılacak saldırının diğerine yapılmış sayılacağı hükmü getirilmiştir. Bu doğrultuda Türkiye, Azerbaycan'a savunma teknolojisi, askeri teçhizat ve istihbarat desteği sağlamayı üstlenmiştir. Nitekim 2022'de Türkiye, Azerbaycan ordusuna 150 milyon dolarlık savunma desteği sunmuş; Bayraktar TB2 SİHA'larının modernizasyonu ve yeni askeri eğitim programları için ek anlaşmalar yapılmıştır [9].Savunma sanayiinde de önemli gelişmeler yaşanmış, ASELSAN, ROKETSAN ve TUSAŞ gibi Türk firmaları Azerbaycan'ın askeri modernizasyon sürecine doğrudan katkı vermiştir. Bu kapsamda zırhlı araçların modernizasyonu, hava savunma sistemlerinin güçlendirilmesi ve 40 adet Bayraktar TB2 SİHA'nın teslimi gerçekleşmiştir [10]. Ayrıca Türkiye, Azerbaycan ordusunun modernizasyonuna yönelik 500 milyon dolarlık yatırım taahhüdünde bulunmuştur.

İkinci Karabağ Savaşı sırasında Türkiye'nin Azerbaycan'a sağladığı ekonomik ve lojistik destek ilişkilerin daha da pekişmesine yol açmıştır. Savaş öncesinde iki ülke arasındaki ticaret hacmi 4,5 milyar dolar seviyesindeyken, savaş döneminde artış göstermiş ve Azerbaycan'a acil askeri teçhizat ve lojistik destek sağlanmıştır [11]. Türkiye'nin sağladığı bu katkılar, Azerbaycan ordusunun cephedeki etkinliğini artırmış ve operasyonların uzun süreli yürütülmesine imkân tanımıştır [12]. 2022 yılına gelindiğinde iki ülke arasındaki ticaret hacmi 7,65 milyar dolara ulaşmış, böylece savaş sonrası ekonomik ortaklık daha da güçlenmiştir [13].Ayrıca Türkiye, savaş boyunca Azerbaycan'a mühimmat, lojistik ve sağlık desteği sağlamıştır. Cephede ihtiyaç duyulan teçhizat ve mühimmatın sevkiyatı hava ve kara yoluyla kesintisiz gerçekleştirilmiş; yaralanan Azerbaycan askerleri Türkiye'de tedavi edilmiştir [14]. Bu süreçte gönderilen mühimmat ve teçhizat arasında Bayraktar TB2 mühimmatı, TRG-300 Kaplan füzeleri, T-155 Fırtına obüsleri ve KORAL Elektronik Harp Sistemleri yer almıştır [15]. Böylece Türkiye'nin desteği, Azerbaycan'ın savaşta stratejik üstünlük sağlamasında belirleyici rol oynamıştır [16].

Savaşın ardından Karabağ bölgesinde başlatılan yeniden yapılandırma sürecinde de Türkiye önemli bir rol üstlenmiştir. Azerbaycan hükümeti bu amaçla 2,2 milyar dolarlık bütçe ayırırken, Türkiye altyapı ve enerji projelerine 500 milyon dolarlık doğrudan yatırım yapmıştır [17]. Böylelikle ekonomik iş birliği, askeri desteğin yanı sıra yeniden imar çalışmalarına da yansımıştır.

2.4. Liderlik ve Liderlik Özellikleri Kapsamında Recep Tayyip Erdoğan veİlham Aliyev

Liderlik, bireylerin bir amaç etrafında birleşmesini sağlayan, onları yönlendiren ve hedeflere ulaşmada rehberlik eden bir süreçtir. Lider, potansiyel olarak karmaşık ve kaotik bir durumu yönetirken hem bireysel hem de toplumsal düzeyde yol gösterici rol üstlenir. Özgül'e göre liderlik, başkalarını görevleri başarmaya ikna etme ve yönlendirme becerisidir; bu nedenle ortak bir hedef, liderliğin en temel unsuru olarak öne çıkar [18]. Liderlik, aynı zamanda sosyalleşme ve sosyal kontrol süreçleriyle de ilişkilidir. Toplumun kabul gören norm ve değerleri doğrultusunda bireyler üzerinde etkili olan lider, toplumsal düzeni de şekillendirmektedir [19].

Siyasi liderlik açısından bakıldığında, lider yalnızca bir yönetici değil, aynı zamanda ikna eden, yönlendiren ve otorite mücadelesinde toplumu etrafında toplayan aktördür. Tucker siyasi liderliği, siyasi bir topluluğun ve tüm faaliyetlerin yönlendirilmesi olarak tanımlamaktadır. Strauss ise siyasetin ya mevcut düzeni korumayı ya da değiştirmeyi

amaçladığını vurgular. Bu bağlamda siyasi liderler, toplumların kaderini şekillendiren kritik figürlerdir [20].

Liderlik yaklaşımları farklı stillere ayrılmaktadır:

- **Otokratik Liderlik:** Kararların yalnızca lider tarafından alındığı, takipçilerin görüşlerinin dikkate alınmadığı liderlik biçimidir. Kriz anlarında hızlı karar alma avantajı sağlasa da uzun vadede motivasyonu zayıflatma riski vardır [21].
- **Demokratik Liderlik:** Grup üyelerinin fikirlerini dikkate alan, ortak karar alma süreçlerini öne çıkaran modeldir. Katılım ve bağlılığı artırır ancak hızlı karar gerektiren durumlarda dezavantaj yaratabilir [22].
- **Tam Serbesti Tanıyan Liderlik:** Liderin takipçilerine özgürlük tanıdığı, rehberliğin minimum seviyede olduğu yaklaşım olup, uygulamada nadir tercih edilmektedir (Arun, 2008).
- **Dönüşümcü Liderlik:** James MacGregorBurns ve Bernard Bass'ın geliştirdiği bu model, vizyoner hedefler oluşturma, motivasyon sağlama ve yüksek performansa ilham verme üzerine kuruludur [23, 24].
- **Etkileşimsel Liderlik:** Lider ve takipçileri arasında çıkar değişimine dayalı ilişki öne çıkar. Bu model, daha pragmatik bir yönelim göstermektedir.
- **Karizmatik Liderlik:**Max Weber'in tanımladığı bu modelde lider, sıra dışı kişisel özellikleriyle, güçlü ikna kabiliyeti ve duygusal bağ kurma yetisiyle öne çıkar. Kriz dönemlerinde özellikle etkili olmuştur [25, 26].

Recep Tayyip Erdoğan ve İlham Aliyev'in Liderlik Özellikleri

Yukarıdaki liderlik yaklaşımları çerçevesinde Recep Tayyip Erdoğan ve İlham Aliyev'in siyasi pratikleri değerlendirildiğinde, iki liderin farklı liderlik biçimlerini yansıttıkları görülmektedir.

İlham Aliyev, daha çok otokratik liderlik özellikleri sergilemektedir. Karar alma süreçlerini merkeziyetçi bir yaklaşımla yürütmekte, toplumu hızlı ve doğrudan yönlendirmektedir. Görev süresinin uzatılması, onun politikalarını istikrarlı şekilde uygulamasına imkân tanımış; Azerbaycan'ı Batı ile Doğu arasında arabulucu bir aktör haline getirmiştir. Aliyev'in bu tavrı, özellikle enerji projelerinde, bölgesel gerilimleri azaltmada ve Azerbaycan'ın küresel ölçekte konumunu güçlendirmede etkili olmuştur.

Recep Tayyip Erdoğan ise dönüşümcü ve karizmatik liderlik özellikleriyle öne çıkmaktadır. Erdoğan, kendisini "sessiz yığınların sesi" olarak tanımlamakta [27] ve liderliği yalnızca makam veya unvanla sınırlamayı reddetmektedir. Onun liderliği, halkın taleplerine dayalı organik bir bağ üzerinden şekillenmiş; vizyoner hedefler doğrultusunda toplumsal mobilizasyon sağlamıştır. Karizmatik üslubu, kriz dönemlerinde kitleleri harekete geçirmekte; dönüşümcü yaklaşımı ise siyasi, ekonomik ve uluslararası alanlarda değişim ve dönüşüm sürecine öncülük etmektedir.

Şuşa Beyannamesi Bağlamında Liderlik

Şuşa Beyannamesi süreci, her iki liderin liderlik özelliklerinin pratikte birleştiği önemli bir örnek olmuştur. Beyanname, savunma sanayiinde stratejik iş birliğini artırmış, SİHA'lar ve diğer modern silah sistemlerine yönelik yatırımlar gündeme gelmiştir. Karabağ'ın özgürleştirilmesi, Aliyev'in merkezi ve hızlı karar alma yönünü yansıtırken; Erdoğan'ın dönüşümcü vizyonu, sürece hız kazandırmıştır.

Her iki liderin beyanları, karizmatik ve dönüşümcü liderlik unsurlarını yansıtmaktadır. Aliyev, Atatürk'ün "Azerbaycan'ın sevinci, bizim sevincimizdir" sözünü hatırlatarak iki devlet arasındaki bağı vurgulamış; Erdoğan ise "Gücümüz Azerbaycan'ın gücü, Azerbaycan'ın gücü bizim gücümüzdür" ifadesiyle ortak mücadelenin sembolizmini öne çıkarmıştır. Bu söylemler, liderlik tarzlarının ittifakın kalıcılığını güçlendiren bir sinerji oluşturduğunu göstermektedir.

Sonuç itibarıyla, Aliyev'in otokratik ve pragmatik liderliği ile Erdoğan'ın karizmatik ve dönüşümcü liderliği, Şuşa Beyannamesi sürecinde birbirini tamamlamış; iki ülkenin stratejik ortaklığının derinleşmesine katkı sağlamıştır.

2.4.1. Müttefiklik Yaklaşımları

Liderlik yaklaşımlarının incelenmesi, Şuşa Beyannamesi sürecinde Aliyev ve Erdoğan'ın bireysel etkilerini anlamayı sağlamaktadır. Ancak devletlerarası ilişkiler yalnızca liderlerin kişisel özellikleri üzerinden şekillenmemektedir. İttifakların kurulma ve sürdürülme biçimleri, uluslararası ilişkiler literatüründe geliştirilen müttefiklik teorileri çerçevesinde de açıklanmaktadır. Bu nedenle Türkiye–Azerbaycan ilişkilerinin Şuşa Beyannamesi bağlamında daha kapsamlı biçimde değerlendirilebilmesi için ittifak kuramlarına odaklanmak gerekmektedir.

Dengeleme (Balancing) Yaklaşımı

Uluslararası ilişkiler literatüründe dengeleme yaklaşımı, devletlerin daha güçlü rakip aktörlerin hâkimiyet kurmasını engellemek amacıyla ittifaklar kurduklarını ileri sürmektedir [28]. Walt'un ortaya koyduğu dengeleme teorisine göre devletler, güvenliklerini sağlamak ve tehditleri bertaraf etmek için askeri, siyasi veya ekonomik bakımdan güçlü koalisyonların bir parçası olmayı tercih etmektedir [29]. Bu çerçevede dengeleme davranışının temelinde, mevcut ya da potansiyel bir tehdide karşı kolektif güvenlik sağlama arayışı bulunmaktadır. Tarihsel örnekler incelendiğinde, devletlerin yükselen bir gücün baskın hale gelmesini engellemek amacıyla karşı bloklarda yer almayı tercih ettikleri görülmektedir [30].

Türkiye–Azerbaycan ilişkileri bu çerçevede değerlendirildiğinde, Azerbaycan'ın özellikle Ermenistan'ın askeri kapasitesinden ve bu kapasiteye Rusya'nın verdiği destekten kaynaklanan güvenlik tehdidini dengelemek amacıyla Türkiye ile yakın iş birliği geliştirdiği anlaşılmaktadır. Şuşa Beyannamesi, bu bakımdan dostluk belgesi olmanın ötesinde, bölgesel güç dengelerini yeniden şekillendiren stratejik bir dengeleme hamlesi olarak değerlendirilmektedir. Türkiye'nin sahip olduğu gelişmiş askeri teknoloji, İHA/SİHA kapasitesi ve NATO üyesi kimliği, Azerbaycan'ın güvenlik kaygılarını gidermekte ve Ermenistan kaynaklı tehditleri dengeleme sürecinde belirleyici bir rol üstlenmektedir.

İdeolojik Yaklaşım

Müttefiklik teorileri arasında ideolojik yakınlık da önemli bir yer tutmaktadır. Hans Morgenthau'nun ortaya koyduğu ideolojik dayanışma varsayımı, benzer siyasi sistemlere, kültürel değerlere veya kimlik unsurlarına sahip devletlerin birbirleriyle daha kolay ittifak kurma eğiliminde olduklarını vurgulamaktadır [31, 32]. Walt'un da belirttiği üzere, ideolojik yakınlık ittifakların sürekliliğini artıran bir faktör olarak karşımıza çıkmaktadır [33].

Türkiye–Azerbaycan ilişkilerinde "tek millet, iki devlet" anlayışı, ortak Türk kimliği, tarihsel bağlar ve kültürel yakınlık bu yaklaşımın en somut göstergeleri arasında yer almaktadır. Şuşa Beyannamesi'nin imzalanması, askeri ve güvenlik temelli bir ittifakın ötesinde, ortak ideolojik zemine dayanan bir birlikteliği uluslararası alana taşımaktadır. Bu çerçevede Türk

Devletleri Teşkilatı'na yapılan göndermeler, ortak tarihsel hafızanın ve kültürel değerlerin siyasal düzeyde kurumsallaşmasına imkân tanımaktadır. Dolayısıyla Türkiye–Azerbaycan ittifakı, ideolojik yaklaşımın öngördüğü şekilde, ortak kimlik ve değerler üzerinden güçlenmekte ve süreklilik kazanmaktadır.

3. İKİ ÜLKE ARASINDAKİ İLİŞKİDEN DOĞAN BİR İTTİFAK: ŞUŞA BEYANNAMESİ VE LİDERLERİN ROLÜ

3.1 Şuşa Beyannamesi Ve Kapsamı

Azerbaycan'ın, otuz yıldır işgal altında olan topraklarının önemli bir kısmının özgürlüğüne kavuşturulmasıyla sonuçlanan İkinci Karabağ Savaşı'ndaki büyük yankı uyandıran zaferi, her ülkede de büyük bir coşku ve sevinç ile karşılanmıştır. 15-16 Haziran tarihlerinde Erdoğan savaş sonrasında ikinci önemli ziyaretini gerçekleştirmiştir. Erdoğan'ın yaptığı bu ziyaret sırasında her iki ülke arasında, işgalden yeni kurtarılan ve eskiden Türk dünyasında kültür beşiği olarak kabul edilen sembolik olarak önemli bir bölge olan ŞuşaŞehri'nde“Şuşa Beyannamesi” imzalanmıştır [34]. İmzalanan beyannamenin tam adı “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında ŞuşaBeyannamesi”dir. 23 Mart 2022 tarihinde Resmî gazetede yayınlanarak yürürlüğe girmiştir (“Milletlerarası Andlaşma-Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi”).

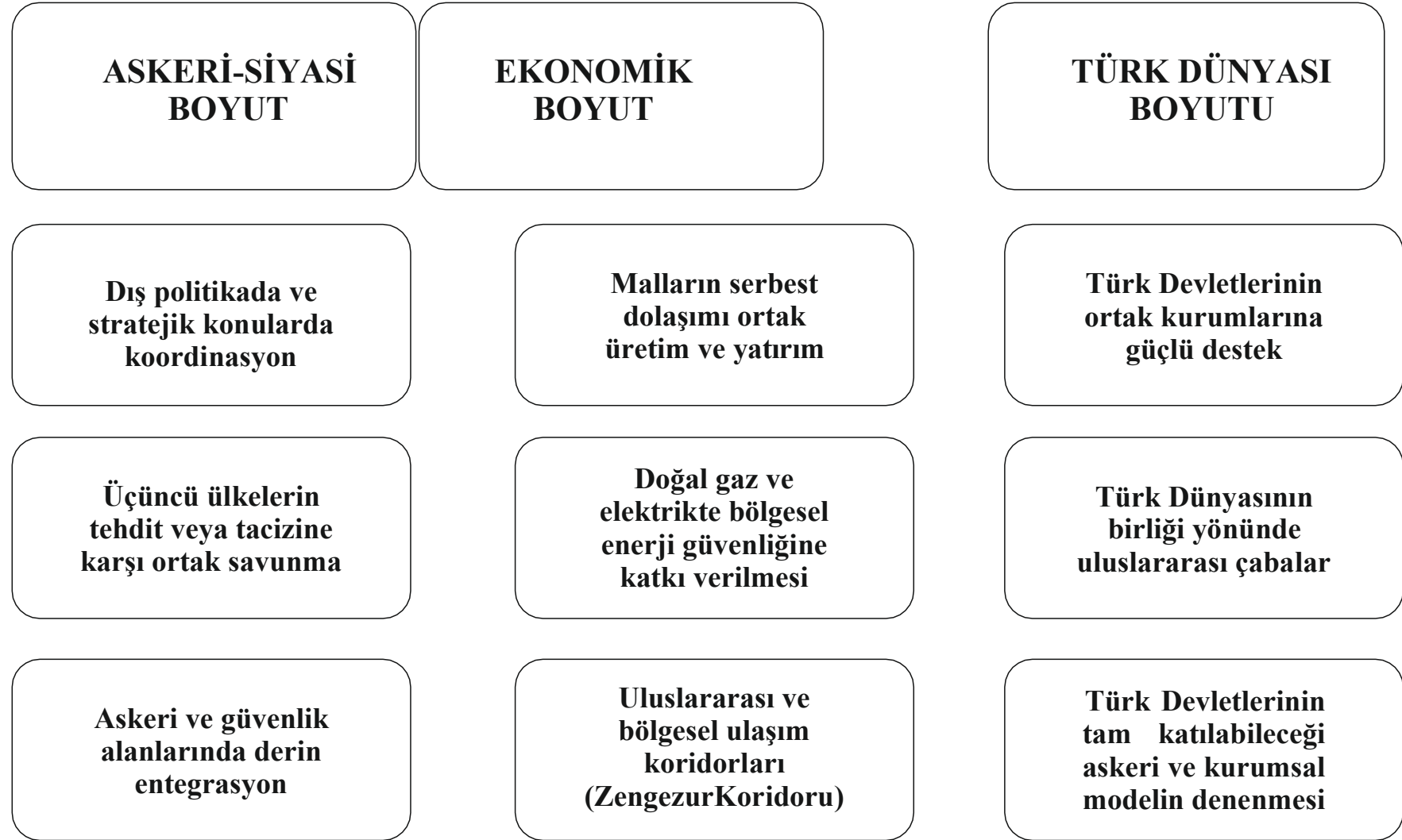
Öncelikle ikili ilişkiler açısından ele alındığında Şuşa Beyannamesi ilk etapta Türkiye ile Azerbaycan arasında müttefikliğe vurgu yapmakta olduğu görülmektedir. Daha sonrasında Kars Anlaşması, 1994 tarihli “Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve Çok Yönlü İşbirliğinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşma'ya”, “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İşbirliği ve Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü'ne” ve 2010 yılında imzalanan “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Stratejik Ortaklık ve Yardım Anlaşması'na” vurgu yaptığı görülmektedir (“Milletlerarası Andlaşma-Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi”).

Beyannameye göre, herhangi bir tarafın bir tehdit veya saldırı ile karşı karşıya kalması halinde, iki ülkenin derhal ve kararlılıkla karşılık vermesi beklenmektedir. Anlaşmada, ortak üretim ve bilgi paylaşımı da dahil olmak üzere savunma sektöründeki iş birliğine özellikle vurgu yapılmıştır. Bu ikili ortaklık, yalnızca çatışma veya tehlike zamanlarında ortak eylemi kolaylaştırmakla kalmamakta, aynı zamanda yakın bir tehdit olmasa bile, her iki ülkenin güvenlik konseylerinin ulusal güvenliğe ilişkin konuları tartışmak üzere düzenli olarak toplanmasını zorunlu kılmaktadır. Ayrıca denizcilik, havacılık, havacılık, siber güvenlik ve medya alanlarında iş birliği yapılması konusunda anlaşmaya varılmıştır [36].

Ancak karşılıklı iş birliği ve koordinasyon konusunda alınan kararlar askeri ilişkilerin ötesine geçmiştir. Ayrıca, ticari ve ekonomik etkileşimlerde ulusal ekonomilerin ve ihracatın kapsamının genişletilmesi, ortak üretim bölgelerinin oluşturulması ve malların engelsiz dolaşımının sağlanması yönünde kararlı tedbirlerin uygulamaya konulacağı vurgulanmıştır.

Şekil 1: Şuşa Beyannamesi'nin Çok Boyutlu İçeriği

Kaynak: https://www.ayu.edu.tr/mypanel/_app/upload/yayin/dosya/8c19f571e251e61cb8dd3612126d5ecf.pdf

Askeri ve siyasi boyutu ile Şuşa Beyannamesi, (Şekil 1) Azerbaycan ve Türkiye arasındaki ilişkilerin stratejik ittifak düzeyine yükseltilmesi, bölgesel , küresel dış politika ve güvenlik konularında faaliyetlerin koordinasyonu ve siyasi görüşmelerin yapılması, uluslararası ve bölgesel alanlarda karşılıklı desteğin sergilenmesi, her iki ülkenin toprak bütünlüğüne üçüncü devletler tarafından tehdit gelmesi halinde ortak savunma önlemlerinin alınması, iki ülkenin güvenlik ve savunma konularında koordinasyon amaçlı ortak toplantılarının yapılması, iki ülkenin silahlı kuvvetlerinin ortak faaliyet yeteneğinin artırılması, siber güvenlik teknolojileri dâhil askeri teknolojiler ve savunma sanayinde ortak projelerin uygulanması şeklindedir. Ekonomik boyutu ile Şuşa Beyannamesi, iki ülke arasında malların serbest dolaşımını sağlayacak mekanizmaların geliştirilmesi, organize ekonomik alan kurulması ve ekonomik iş birliğinin yoğunlaştırılması olarak ifade edilmektedir. Görüldüğü üzere, Şuşa Beyannamesi sadece askeri ve siyasi ittifak konularını değil daha geniş çapta ekonomik, sosyal ve kültürel konuları da kapsayan bir belge Türk Devletlerinin tamamının katılabileceği askeri ve kurumsal modelin ilk denemesinin İkinci Karabağ Savaşının ardından imzalanan Şuşa Beyannamesi ile gerçekleştirildiği değerlendirilebilir.

Siyasi alan da ikili ilişkilerin geliştirilmesi hedeflenen bir diğer alan olmuştur. Taraflar, özellikle dış politika ve uluslararası örgütler nezdindeki eylem ve duruşlarını koordine etme konusunda birbirlerine siyasi destek sağlama konusunda karşılıklı olarak karar almıştır. Bu iş birliği, derin iş birliği ve karşılıklı yardımlaşma ile karakterize edilecektir (“Milletlerarası Andlaşma-Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi”). Şu ana kadar Türkiye, Karabağ Sorunu konusunda Azerbaycan’a gerekli siyasi desteği sağlarken, Azerbaycan da Ermenistan’ın Türkiye’ye yönelik asılsız iddialarına yanıt olarak Türkiye’ye gerekli siyasi desteği sunarak karşılık vermiştir. Nitekim Karabağ İhtilafının çözümünde Türkiye’nin uluslararası alanda ve uluslararası kurumlarda Karabağ İhtilafına sağladığı siyasi destek etkili olmuştur/etkilidir. Aksine, ŞuşaBeyannamesi’nin ardından, çeşitli alanlardaki siyasi desteğin daha geniş ve daha belirgin bir tezahürü beklenebilir.

Bildirgenin, Türk dünyası arasında birlik ve refahı artırmaya yönelik çabaların artırılmasına odaklanması ve “Türk Konseyi” ile ona bağlı kuruluşların faaliyetlerini hızlandırma taahhüdü, anlaşmanın Türk dünyası üzerinde önemli etkileri olabileceğini düşündürmektedir. Beynamede ayrıca ZengezurKoridoru’nun kurulmasının önemi ve tamamlayıcı tedbir olarak Nahçıvan-Kars Demiryolunun inşasına öncelik verilmesinin önemi vurgulanmaktadır (“Milletlerarası Andlaşma-Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesi”). Bunun farkına varmak, sadece Azerbaycan ile Türkiye arasında doğrudan bir geçiş yolu oluşturmak değil, aynı zamanda Edirne’yi Çin sınırına bağlayan ve tüm Orta Asya ülkelerini kapsayan yeni bir ulaşım sistemi oluşturmak anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ŞuşaBeyannamesi ikili bir anlaşma olmasına rağmen etkisi iki ülkenin sınırlarını aşmaktadır [36].

ŞuşaBeyannamesi özünde Azerbaycan’ın Türkiye ile ilişkilerini geliştireceğini, bölgedeki jeopolitik konumunu güçlendireceğini ve Güney Kafkasya’da ek güvenlik güvenceleri elde edeceğini ifade etmektedir. Öte yandan Türkiye açısından bu, uluslararası topluma Kafkasya bölgesinde kilit bir oyuncu olduğunun beyanı niteliğinde olup, Azerbaycan ile ikili iş birliğini derinleştirmeyi ve genişletmeyi amaçlamaktadır. Bu, Türk dünyasıyla doğrudan bağlantı oluşturularak bu siyasi bölgede nüfuz kullanma yeteneğinin artırılabilceği anlamına gelmektedir [37]. Bu çerçevede incelendiğinde ŞuşaBeyannamesi, bölgede yaklaşık iki yüzyıldır varlığını sürdüren jeopolitik örgütlenmenin doruk noktasını temsil etmekte ve Türkiye ile Azerbaycan’ın birliği öncülüğünde yeni bir bölgesel düzenlemenin başlangıcını işaret etmektedir [38].

Bildirinin bölgede yarattığı etki yalnızca Türk ve Azerbaycan kamuoyunda değil Ermenistan cephesinde de dikkat çekici yansımalar doğurmuştur. Şuşa Beyannamesi Ermeni basınında Ermenistan’a yönelmiş ciddi bir tehdit olarak nitelendirilmiştir. Her ne kadar bildiride amaç olarak bölgesel barışın tesis edilmesi vurgulansa da Ermeni tarafı bu girişimi Türkiye’nin bölgede etkinliğini artırma, Azerbaycan ile birlikte yayılmacı politikalar geliştirme ve Ermenistan için doğrudan bir tehdit oluşturma çabası şeklinde değerlendirmiştir. Ayrıca Rusya’nın bölgedeki nüfuzunun kırılmaya çalışıldığı ve ortaya çıkan güç boşluğunun Türkiye tarafından doldurulmak istendiği ileri sürülerek Moskova’nın Ermenistan’a destek vermesi gerektiği yönünde yoğun propaganda faaliyetleri yürütülmüştür [39]. Erivan merkezli bir düşünce kuruluşunun kurucusu Richard Giregosian da Şuşa Beyannamesi’nin yalnızca Ermenistan’a karşı değil aynı zamanda Rusya’ya yönelik bir mesaj ve meydan okuma niteliği taşıdığını belirtmiştir [40]. Tepkiler yalnızca basınla sınırlı kalmamış, Ermenistan Dışişleri Bakanlığı da Şuşa Beyannamesi’nin ardından "*Türkiye ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlarının 15 Haziran’da Azerbaycan işgali altında bulunan Ermenistan’ın tarih ve kültür merkezi Artsakh-Şuşi’ye gerçekleştirdiği ortak ziyaretini bölgesel barış ve güvenliğe yönelik açık bir provokasyon olarak şiddetle kınıyoruz.*" ifadesiyle resmi bir açıklama yaparak bildiriye sert bir biçimde kınamıştır [41].

Şuşa Beyannamesi’ne yönelik Ermenistan cephesinden gelen sert tepkiler, bölgedeki güç dengelerinin yeniden şekillendiğini göstermektedir. Bu durum yalnızca Ermenistan açısından değil, aynı zamanda Moskova’nın bölgesel çıkarları açısından da önemli sonuçlara yol açmıştır. Moskova, Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanan Şuşa Beyannamesi sonrasında bölgede etkisinin azalacağı endişesini taşımaktadır. Beyannamenin II. maddesinde taraflardan birine üçüncü bir devlet veya devletler grubunca silahlı saldırı olması durumunda, BM Şartı’nın 51. maddesi de dikkate alınarak gerekli tüm önlemleri alma konusunda karşılıklı yardımda bulunulacağı hükme bağlanmıştır. Bu yardımın niteliği ve kapsamı ise taraflar arasında gecikmeksizin kararlaştırılacaktır. Antlaşmanın III. maddesi de bu çerçevede iki devletin savunma ve askeri-teknik politikalarının uygulanmasında ve silahlı kuvvetler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinde yakın iş birliği yürüteceğini ortaya koymaktadır [42]. Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasında kurulan ittifak Güney Kafkasya’da barış ve güvenlik için tek başına yeterli görülmemektedir. Rusya’nın yer almadığı bir denklemde bölgesel istikrarın sağlanması mümkün değildir. Bununla birlikte, son gelişmeler bölgesel rollerin değişmekte olduğuna işaret etmektedir. Rusya, özellikle Kuzey Kafkasya ve Dağıstan’ın olumsuz etkilenmesi ihtimalinden duyduğu kaygı nedeniyle Azerbaycan ile ilişkilerini bozmamaya dikkat etmekte, böylece Bakü kendi çıkarlarını Moskova’nınla ile bağdaştırarak Rusya’nın yalnızca iyi ilişkiler sürdürmekle kalmayıp aynı zamanda bölgede ekonomik ve siyasi istikrarın korunmasına da önem vermesini sağlamaktadır. Ancak Güney Kafkasya’daki derin etnik ve toprak sorunları bu girişimin önünde ciddi engeller olarak durmaktadır. Türkiye Dışişleri Bakanlığı, 10 Aralık 2021’de Moskova’da düzenlenen ilk toplantıya ilişkin açıklamasında "*Güney Kafkasya’da kalıcı barış ve istikrarın tesisine yönelik olarak Sayın Cumhurbaşkanımız ve Azerbaycan Cumhurbaşkanı Sayın İlham Aliyev tarafından önerilen 3+3 formatındaki bölgesel iş birliği platformunun ilk toplantısı 10 Aralık 2021 tarihinde Moskova’da düzenlenecektir*" ifadelerini kullanmıştır [43]. Bölgesel aktörlerin konumlanışı bu şekilde değişirken Ermeniler ile Azerbaycanlıların uzun süre barış içerisinde ve sorunsuz bir biçimde bir arada yaşaması güç görünmektedir. Özellikle 44 günlük savaşta alınan yenilgi Ermenilerde intikam duygusunu artırmış ve hem Karabağ’da hem de sınır hattında istikrarsızlık ihtimalini yükseltmiştir. Sürecin pürüzsüz ilerlememesi beklenen bir durumdur. Rusya, Karabağ’da elde ettiği saha üstünlüğünü hem Azerbaycan hem Ermenistan hem de Türkiye karşısında siyasi ve ekonomik pazarlık unsuru olarak kullanma eğilimindedir. ABD’nin Moskova’ya yönelik baskısını artırması halinde Rusya’nın Türkiye ile daha yakın iş birliği arayışına girmesi olasıdır. Diğer yandan Washington yönetiminin Karabağ’da çok

tarafı bir barış gücü oluşturulması yönündeki baskıları artabilir. İran'ın ABD karşısında daha yumuşak bir politika benimsemesi durumunda ise Tahran'ın bölgesel meselelerde yeniden aktif bir rol üstlenmesi muhtemeldir. Ermenistan-Azerbaycan Savaşı'nın Ankara ile Bakü arasındaki askeri, siyasi ve ekonomik entegrasyonu hızlandırdığı görülmektedir. Rusya-Ukrayna savaşı ile birlikte Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden geçen ulaşım koridorlarının stratejik önemi daha da artmış, Türkiye'nin Doğu-Batı ve Kuzey-Güney koridorlarının merkezinde yer alması uzun vadede Rusya ve İran'a karşı pazarlık gücü elde etmesine zemin hazırlamıştır. Önümüzdeki dönemde Moskova ve Tahran'ın bölgede uzun süreli istikrarı sağlamak ve statükoyu korumak amacıyla iş birliğini derinleştirmesi ihtimal dahilindedir.

Rusya ve İran'ın bölgesel denge arayışları çerçevesinde şekillenen gelişmeler, Güney Kafkasya'daki güç mücadelesine Batılı aktörlerin de doğrudan dahil olmasına zemin hazırlamıştır. ABD, İngiltere ve AB ülkelerinin bölgeye ilgisi genel olarak bu ülkelerin Kafkasya politikaları, Azerbaycan'ın Rusya ve İran arasında oldukça önemli bir coğrafi konumda bulunması, bölgenin Orta Asya ile transit güzergâhında yer alması ve Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki kritik koridorda konumlanması ile belirlenmiştir. Bu nedenle Ermenistan-Azerbaycan savaşı sırasında AB Komisyonu ve Parlamentosu taraflara diplomasi masasına dönmeleri yönünde çağrılarda bulunmuş ve çeşitli demeçler yayımlamıştır. Yapılan açıklamalarda Karabağ'daki Ermeni nüfusunun haklarına değinilmiş, aynı zamanda Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü de vurgulanmıştır. Ancak ABD'nin bu dönemde gündeminin büyük ölçüde koronavirüsle mücadele ve seçimler gibi iç meselelerle meşgul olması ikinci Karabağ savaşına beklenen ilgiyi göstermesini engellemiştir. Fransa, Azerbaycan ile son yirmi yedi yılda geliştirilen ekonomik (Fransız şirketlerinin Azerbaycan'daki yatırımları) ve siyasi ilişkilere (Cumhurbaşkanları Haydar Aliyev ve İlham Aliyev'in seçim sonrası ilk yurtdışı ziyaretlerini Paris'e yapmaları) rağmen Ermenistan'ı destekleyen açıklamalar yapmıştır. Birleşik Krallık ise hem ikili düzeyde hem de BM Güvenlik Konseyi'nde Azerbaycan'a sınırlı da olsa destek vermiştir [44].

3.2. Şuşa Beyannamesi'nin Bölgesel Güvenlik Açısından Önemi

Bölgeselleşme kavramı uluslararası ilişkiler alanında mühim bir kavramdır. Küreselleşme devam ederken, bölgesel iş birliği süreçleri uluslararası ilişkilerin şekillenmesinde önemli bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Tarih boyunca bölgeselleşme sürecini benimseyen bölge ülkelerinin başarılı bir şekilde ilerleme ve istikrar yakaladıkları görülmektedir. Küresel ölçekte bir olgu olan küreselleşmenin, ulus-devlet olgusu üzerinde ikili bir etkiye sahip olduğuna inanılmaktadır. Dünyanın geleceğini devlet üstü gruplar ve devlet altı kuruluşlar şekillendirecektir [45]. Dolayısıyla küreselleşme hem taban hareketleri hem de üst düzey etkiler açısından ulus devleti etkileyen yansımaları yol açacaktır. Dolayısıyla Güney Kafkasya'da bölgeselleşme kavramının benimsenmesi, bölge ülkelerinin ilerlemesini büyük ölçüde artıracak ve bölgesel sorunların çözümünü kolaylaştıracaktır. Güney Kafkasya bölgesi, bölgesel savaşlar ve güvenlik açısından tehlike oluşturan küresel sorunlar sonucunda öngörülemez ve istikrarsız bir hal almıştır. Ermenistan hükümetinin terör faaliyetlerini açıkça desteklemesi ve bölgede ayrımcı mevzuat uygulaması bölgesel iş birliği olasılığını engellemektedir. Ermenistan'ın bölgeselleşme sürecine katılımı bölgesel güvenlik sorunlarının çözümüne katkı sağlayacaktır. Ermenistan'ın çıkarları bölgede iş birliğinin desteklenmesinde yatmaktadır.

Türkiye ve Azerbaycan arasında imzalanan ortak beyannamede Kars Antlaşmasına atıfta bulunulduğuna vurgu yapan Aliyev şu sözleri dile getirmiştir:

“Bugün Şuşa’da dalgalanan Azerbaycan ve Türkiye bayrakları bizim bildiğimizi gösteriyor. Şuşa Deklarasyonu ile Azerbaycan-Türkiye ilişkileri yeni bir aşamaya geldi. Şuşa Deklarasyonu olağanüstü siyasi ve tarihi öneme sahiptir. Azerbaycan halkının milli lideri

Haydar Aliyev'in 'Bir millet, iki devlet' ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün 'Azerbaycan'ın sevinci sevincimiz, üzüntüsü kederimizdir' sözleriyle karakterize edilen Azerbaycan-Türkiye ilişkileri, yeni bir aşamaya geldi. İmzalanan belge iki ülkenin ortak çıkarlarını korumaya yönelik fırsatlara olanak sağlayacak"[46].

44 gün süren çatışmanın sona ermesinin ardından, Moskova'da Rusya'nın aracılık ettiği, Azerbaycan ve Ermenistan'ın imzaladığı bir anlaşma yoluyla Azerbaycan ile Nahçıvan arasındaki bağların yeniden kurulması için uygun bir fırsat doğmuştur. Bu düzenlemeye göre Azerbaycan, karşılığında Ermenistan'dan Hankendi'ye ulaşımı sağlayacak. Nahçıvan'a karadan ulaşımı sağlayacak yolun yapılmasına karar verilmiştir. Nitekim ŞuşaBeyannamesi'nde Türkiye ve Azerbaycan bu sorunun önemine vurgu yapmış ve ortak bakış açılarını şöyle açıklamışlardır:

"Taraflar, Türkiye ve Azerbaycan'ı birleştiren Azerbaycan Cumhuriyeti Batı rayonları ile Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti arasındaki koridorun (Zengezur Koridoru) açılmasının ve söz konusu koridorun devamı olarak Nahçıvan-Kars demiryolunun inşaatının iki ülke arasındaki ulaştırma-iletişim ilişkilerinin yoğunlaştırılmasına önemli katkı sağlayacağını belirtirler"[47].

Sonuç olarak taraflar, insani yardım, sosyal refah, bilimsel araştırma, eğitim, sağlık, kültür, gençlik gelişimi ve spor gibi çeşitli alanlarda halkları arasında zaten güçlü olan ilişkileri hükümet desteğiyle geliştirecek ve güçlendirecektir. Bu hedefe ulaşmak için her iki ülkenin uygun kurumları devam eden iş birliği faaliyetlerine girişecektir. Dağlık Karabağ konusundaki toprak anlaşmazlığından kaynaklanan çatışma, yaklaşık altı hafta süren bir savaşı sonuçlanmıştır. Her iki taraf da önemli ölümlere maruz kalmış. Nihayetinde çatışma, 10 Kasım 2020'de açıklanan resmi bir anlaşmayla çözülmüştür. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev ve Ermenistan Başbakanı NikolPaşinyan'ın Rusya'nın desteğiyle imzaladığı muhtıra, Güney Kafkasya'da 28 yıllık statükoya son vererek yeni bir dönemi başlatmıştır [48].

Azerbaycan, istikrar ve barışı teşvik etmede kendisini baskın devlet olarak kurma hedefiyle, bölgedeki siyasi ve askeri iş birliğini geliştirmek için tasarlanmış stratejik bir plan olarak nitelendirmiştir. Bu çatışma sadece Azerbaycan'ın savaş alanında muzaffer bir askerîharekâtı ile sonuçlanmamış, aynı zamanda nüfuz sahibi ülkelerle yapılan diplomatik görüşmelerde olumlu sonuçlar elde edilmesi için bir katalizör görevi görmüştür. Ermenistan'ın güçlü dostlardan yoksun olduğu bir dönemde Azerbaycan, çatışma öncesinde kurduğu bağlantılarla gurur kaynağı olan olağanüstü ve uyumlu bir yaklaşım sergilemiştir. Bu nedenle Azerbaycan üçlü çerçeveler için bölgesel iş birliğinde hayati bir rol oynamaktadır. Ayrıca Azerbaycan coğrafi açıdan da önemli bir konuma sahiptir. Bununla birlikte Güney-Kuzey Koridoru kapsamında Azerbaycan-Rusya-İran platformunun oluşması da kaçınılmaz hale gelmiştir.

ŞuşaBeyannamesi imzalanması sonrasında Putin ve Aliyev arasında da benzer bir deklarasyon imzalanmıştır. Moskova, deklarasyonun Azerbaycan ve Rusya tarafından imzalanmasına onay verdiğini ifade etmiştir.

"Moskova Deklarasyonu, Rusya ile Azerbaycan arasındaki stratejik ortaklığın bir teyididir. Bu bağlamda iki ülke arasındaki siyaset, ekonomi, askeri-teknik iş birliği ve kültürel alışveriş alanlarındaki ilişkiler yeni bir boyuta taşınıyor"[49].

Bunun yanı sıra söz konusu beyannamenin bölgesel ve küresel bağlamda olumlu bir etkisi olduğu söylenebilir. Öyle ki Azerbaycan'ın bölgesel ilişkilerinin güç kazanmasında önemli olduğuna işaret edilmiştir. Nitekim Güney Kafkasya bölgesinde istikrarın, barışın ve güvenliğin sağlanması, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün sağlanmasına bağlıdır. Dolayısıyla da Türkiye üçlü bildirgeyi tamamlamak amacıyla elinden geleni yapmıştır.

Moskova, Türkiye ile Azerbaycan arasında Şuşa Beyannamesi'nin onaylanmasının ardından Rusya'nın bölgedeki nüfuzunun azalmasından kaygılıdır. Zira Beyannamenin II. Maddesinde yer alan ifadeye göre:

“Üçüncü bir Tarafın veya bir grup Devlet tarafından silahlı saldırı veya askeri saldırı olması durumunda, taraflar, BM Şartı'nın 51. Maddesinin uygulaması da dahil olmak üzere, ellerinden gelenin en iyisini yapmak için gerekli tüm önlemleri alma konusunda birbirlerine yardım etmeyi kabul ederler. Bu yardımın şekli ve miktarı Taraflar arasında gecikmeksizin kararlaştırılacaktır.”

Rusya'nın katılımı olmadan bölgedeki olaylar üzerinde etkili kontrol sağlanamayacağından, Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan arasındaki ittifakın Güney Kafkasya'da barış ve güvenliği sağlamak için tek başına yetersiz olduğunu kabul etmek önemlidir. Bununla birlikte, son gelişmeler bölgesel sorumluluklarda bir değişime işaret etmektedir. Sınırlar arası aktif iş birliği ve ortak güvenlik çıkarları göz önüne alındığında Rusya, Azerbaycan'la ilişkilerinde taviz vermemek için temkinli davranmıştır. Zira bu tür önlemlerin Dağıstan başta olmak üzere Kuzey Kafkasya bölgesi için olumsuz sonuçlar doğurmasından korkmaktadır. Azerbaycan, kendi çıkarlarını Rusya'ninkilerle başarılı bir şekilde uyumlu hale getirerek, Moskova'nın yalnızca Azerbaycan ile dostane ilişkilerin korunmasına değil, öte yandan bölgede kalıcı siyasi ve ekonomik istikrarın sağlanmasına yönelik çıkarlarını da ortaya çıkarmıştır.

3.3. Şuşa Beyannamesi'nin Uluslararası Hukuk Perspektifinden Değerlendirilmesi

Şuşa Beyannamesi'nin “beyanname” olarak adlandırılması, onun uluslararası antlaşma niteliğinin tartışılmasına yol açmıştır. Zira belgede, uluslararası antlaşmalarda alışılmış olan dibace, ana hükümler ve son hükümler gibi bölümlere veya numaralı madde düzenlemelerine yer verilmemiş, daha çok düz yazı formatında kaleme alınmıştır. Ancak uluslararası hukuk literatüründe antlaşmanın belirleyici unsuru, kullanılan isim veya biçim değil; taraf devletlerin karşılıklı iradeleriyle uluslararası hukuka tâbi olacak şekilde hukuki sonuç doğurmaya yönelik anlaşma yapmalarıdır [50, 51, 53]. Bu çerçevede Şuşa Beyannamesi, taraf devletlerin sadece siyasi iradelerini değil, hukuken bağlayıcı sonuçlar doğurma iradelerini de ortaya koymaktadır.

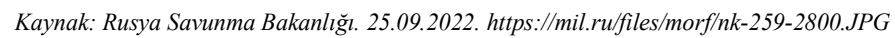
Bir belgenin uluslararası antlaşma sayılabilmesi için öncelikle tarafların serbest iradelerine dayalı olarak akdedilmiş olması ve bu iradenin hukuki bağlayıcılık doğurması gerekmektedir [54, 55]. Ayrıca antlaşmaya taraf olanların egemen devlet sıfatına sahip olmaları, metnin yetkili kişiler tarafından imzalanması ve Birleşmiş Milletler Şartı ile uyumlu olması gibi ek ölçütler de göz önünde bulundurulmaktadır [56, 57]. Bu çerçevede Şuşa Beyannamesi incelendiğinde, Türkiye ile Azerbaycan'ın iki egemen devlet olarak taraf oldukları ve belgenin her iki ülkenin iç hukuk mekanizmalarıyla onaylanarak yürürlüğe girdiği görülmektedir [58]. İki ülkenin iç hukuk onay süreçlerinden geçmiş olması, Beyannamenin devletleri bağlayan uluslararası antlaşma statüsünde bir metin olduğunu göstermektedir. Metin, Kafkasya'da barış ve istikrarın sağlanması veya uluslararası kuruluşlarda karşılıklı destek verilmesi gibi taraflara somut yükümlülükler yükleyen hükümler içermektedir. Dolayısıyla Beyanname, sadece sembolik bir belge değil, bağlayıcı sonuçlar doğuran bir antlaşmadır.

İrade unsuru bakımından da tarafların kendi rızalarıyla imzaladıkları ve hukuki ilişki kurma niyetlerini açıkça ortaya koydukları görülmektedir [59]. Belgenin “beyanname” olarak adlandırılması, hukuki niteliğini değiştirmemektedir. Zira 1856 Paris Beyannamesi ve 1984 Çin-Britanya Ortak Deklarasyonu gibi örneklerde de görüldüğü üzere, “beyanname” terimi çoğu kez uluslararası antlaşmalar için de kullanılabilir [60]. Beyannamenin biçimsel olarak klasik antlaşmalardan farklı bir yapıda olması da uluslararası hukuk açısından engel

teşkil etmemektedir. Antlaşmalarda sabit bir format bulunmamakta; tarafların tercihleri doğrultusunda metinler farklı şekillerde kaleme alınabilmektedir [61]. Nitekim ŞuşaBeyannamesi'nde numaralandırılmış maddeler veya yürürlüğe giriş hükümleri bulunmasa da bu durum onun geçerliliğini ortadan kaldırmamaktadır.

Özetle, Şuşa Beyannamesi taraf devletlerin serbest iradesine dayalı olarak imzalanmış, karşılıklı yükümlülükler doğuran, yetkili devlet başkanları tarafından onaylanmış ve uluslararası hukukla uyumlu bir metindir. Dolayısıyla, Beyanname taraf devletler arasında müttefiklik ilişkisini hukuken tesis etmekte ve düzenli istişare, güvenlik iş birliği ve karşılıklı savunma yükümlülükleri doğurmaktadır.

12

Rusya Savunma Bakanlığının barış gücünün sorumluluk alanı hakkında paylaştığı güncel haritada (Harita 1) kırmızı renkle çerçevelenmiş bölge Şuşa şehri, mavi hat ise 2022 yılı itibarıyla hala yasadışı Ermeni silahlı gruplarından temizlenmeyen Dağlık Karabağ bölgesidir. Bu harita hem Azerbaycan hem Türkiye hem de bütün Türk Dünyası için stratejik önemi olan ve kültür başkenti Şuşa'nın içinde bulunduğu potansiyel kuşatma halini göstermektedir. Her ne kadar Şuşa şehri yüksek rakımda, Ermenilerin yaşadığı Hankendi ise daha aşağı (düşük rakımlı) bir coğrafi noktada olsa da Şuşa şehrinin güvenliği için özellikle 2020 yılı sonundan 2021 yılının ortalarına kadar olan periyotta yaşanan riskler ciddiydi. Bu durum bile başlı başına 15 Haziran 2021'de imzalanan "Şuşa Beyannamesinin" zamanı ve coğrafi alanı ile ilgili önemli detay vermektedir.

Bu amaç doğrultusunda Aliyev ve Erdoğan tarafından tekrar gündeme getirilen 3+3 formata sahip olan bölgesel iş birliği platformunda altı devletin katılımı ile görüşmeler gündeme gelmiştir. Lakin Güney Kafkasya bölgesinde çözülmesi gerekli olan oldukça önemli etnik ve toprak sorunları olması nedeni ile bölgesel iş birliğinin yapılması zorlaşmıştır [62].

ABD, İngiltere ve AB ülkeleri Kafkasya politikaları nedeniyle bölgeye yoğun ilgi göstermektedir. Azerbaycan'ın Rusya ile İran arasındaki stratejik coğrafi konumu, Orta Asya ile transit güzergahı ve Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki önemli koridor üzerindeki konumu, bölgenin önemine daha da katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle, Ermenistan-Azerbaycan ihtilafının ortasında AB Komisyonu ve Parlamentosu, tarafları diplomatik müzakerelere başlamaya çağıran açıklamalar yayınlamıştır. Söz konusu açıklamalarda Karabağ'daki Ermeni nüfusunun hakları vurgulanmış ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü bir kez daha teyit edilmiştir. Ayrıca ABD'nin korona virüsle mücadele ve seçimlerin yapılması gibi acil iç meselelerle meşgul olması nedeniyle ülke içinde ikinci Karabağ ihtilafına yeterince odaklanılamamıştır. Fransa, Azerbaycan'la son 27 yılda kurduğu güçlü ekonomik ve siyasi bağlara rağmen Ermenistan'a desteğini açıklamıştır. Birleşik Krallık, Azerbaycan'a ikili iş birliği yoluyla ve BM Güvenlik Konseyi çerçevesinde yardım teklifinde bulunmuştur [63].

Karabağ'ın kurtarılmış topraklarındaki tarımsal üretimin yeniden canlandırılması ve daha önce Ermeniler tarafından kontrol edilen altın madeni ve hidroelektrik santralinin satın alınması, hiç şüphesiz Azerbaycan ekonomisini güçlendirecektir [64].

3.4. Liderlerin Rolü

ŞuşaBeyannamesi, savunma sektöründe, özellikle SİHA'lar, güdümlü füzeler, elektronik harp sistemleri ve diğer ilgili teknolojilerde önemli harcamalar yapılmasını gerektirmiştir. Gelişmiş savunma mekanizmalarıyla Türkiye ile 2000'li yıllardaki ciddi ekonomik gücü ve kayda değer istikrarıyla Azerbaycan birleştirici bir güç oluşturmaktadır. Karabağ'ın işgalden kurtarılması Azerbaycan vatandaşlarının güvenini yeniden canlandırmış ve güçlendirmiştir. Şuşa ilanı, bu derin duyguların ve birliğin küresel topluma sergilenmesi ve ilan edilmesi için önemli bir tarihi platform ve araç olarak hizmet vermektedir. Azerbaycan ve Türkiye Cumhurbaşkanı, bu alanların haklı mülkiyetini küresel topluma duyurmak için Şuşa'da bir araya gelmiştir. 30 yıldır işgal altında olan Azerbaycanlı toplulukların yeniden işgal edilemeyeceğini ileri sürmüşlerdir. Sonuçları felaket olacağından, bu konuda herhangi bir plan yapma girişimine karşı şiddetle uyarılmışlardır. Bu ilerlemeler, kültürel merkez üssü olan Şuşa'nın yeniden canlandırılmasını başlatmıştır ve Türk diyarında önemli bir merkez olarak statüsünü güçlendirmiştir. Şuşa'da son dönemde yaşanan gelişmeler, Azerbaycan ve Türk geleneklerinin kalıcı etkisinin bu bölgeden silinemeyeceğinin açık bir göstergesidir [65].

ŞuşaBeyannamesi sırasında her iki ülkenin cumhurbaşkanları ortak yorumlarında tarihi ilerleme ve başarıları dikkat çekerek konunun önemine vurgu yapmışlardır. Azerbaycan

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Cumhurbaşkanının resmi internet sitesinde de belirtildiği üzere ŞuşaBeyannamesi'ni aktararak son gelişmelerin önemine vurgu yapmıştır.

“Bugün, hayatımızın tarihinde önemli bir gündür. Türkiye tarafından yapılan bu ziyaretin tarihi birönemi vardır. Bugün Türkiye ve Azerbaycan, dünyanın birbirine en yakın ülkeleridir. MustafaKemal Atatürk, yıllar öncesinde Azerbaycan'ın sevinci, bizim sevincimizdir. Üzüntüleri, üzüntümüz ve kederimizdir, demişti. 20. yüzyılın sonunda Haydar Aliyev de Türkiye veAzerbaycan tek millet, iki devlettir, demişti. 100 yıl sonra, kurtarılan Şuşa'da imzalanan ittifakailişkin ortak bildirge, gelecekteki iş birliğimizin yönünü gösteriyor. Bugün özgürleşmedebuluyoruz. Şuşa. Bugün tüm Azerbaycan halkının gözü buradadır. Dünyanın gözü buradadır. Susa'da dalgalanan Azerbaycan ve Türk bayrakları bugün birliğimizi göstermektedir”.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan, yaşananlara ilişkin bir açıklama yaparak duyurunun önemine dikkat çekmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın konuya ilişkin açıklamaları şu şekildedir [66]:

“Elbette bugün farklı bir heyecan içindeyiz. Azerbaycan halkının Karabağ zaferini bir kez dahakutluyorum. Türkiye olarak kardeşlerimizin özgürlük ve imar mücadelesini destekliyoruz vedesteklemeye devam edeceğiz. Gelecekte sadece iki ülkeyi değil, bölgeyi de kapsayan birkararlılıkgöreceğiz. Gücümüz Azerbaycan'ın gücü, Azerbaycan'ın gücü bizim gücümüzdür. Toplantıdaaldığımız kararların hayırlı olmasını diliyorum”

Türkiye ve Azerbaycan'ın bölgedeki ortak stratejik hedefleri, Güney Kafkasya bölgesinde barış ve güvenliği büyük ölçüde artıracak, ekonomik ve ulaşım bağlantılarının yeniden tesis edilmesini, ilişkilerin normalleşmesini ve korunmasını kolaylaştıracaktır. Sonuç olarak Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini büyük ölçüde güçlendirecek olan ŞuşaBeyannamesi'nin bölgesel ve küresel güvenliğin zeminini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca bu, Azerbaycan'ın çağdaş küresel jeopolitik sisteme ve yeni ortaya çıkan uluslararası düzene asimile olmasının bir göstergesidir.

Türk Devletleri Teşkilatı (TDT) Gayriresmî Zirve Toplantısı'nın temmuz ayında düzenleneceğini hatırlatan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev, “Şuşa'da yapılacak zirvede KKTC Cumhurbaşkanı da benim davetimle yer alacaktır. Bu, Türk halklarının birliğine ivme kazandıracaktır” ifadelerine de yer vermiştir (“Karabağ'da İşgalin Sona Ermesiyle Kalıcı Barış İçin Tarihi Bir Fırsat Penceresi Açıldı”). Bu kapsamda Aliyev'in Şuşa'da yapılacak olan TDT toplantısına KKTC Cumhurbaşkanı'na davet etmesi liderliğini göstermektedir.

Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ile Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, Iğdır-Nahçıvan Doğal Gaz Boru Hattı'nın temelini atılması ve iki ülke arasında çeşitli alanlarda gerçekleşen anlaşmaların imzalanması sonrasında ortak basın toplantısı yapmışlardır. Yapılan toplantı kapsamında Erdoğan, “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'le imzaladıkları Şuşa Beyannamesi'nin ilişkileri müttefiklik seviyesine yükselten bir dönüm noktası olduğunu dile getirerek, Nahçıvan'ın tarih boyunca taşıdığı stratejik önemle Azerbaycan'la ilişkilerde özel bir yere sahip olduğunu” vurgulamıştır [67]. Bu kapsamda Erdoğan'ın Şuşa Beyannamesinin hazırlanması ve sonrasında meydana gelen gelişmeler kapsamında Azerbaycan ilişkilerinin daha iyi bir boyut kazandığını vurgulamıştır. Bununla birlikte Şuşa Beyannamesi sürecinde Erdoğan'ın liderlik stratejilerinin önemli bir etken olduğu söylenebilir. Söylemleri ve yaptığı yardımlar ile Azerbaycan'ın zaferinde en önemli paya sahip olan Erdoğan'ın Şuşa Beyannamesi sürecinde de işlemlerin hızlandırılması ve sonrasındaki gelişmelerdeki rolü Karabağ Savaşında Erdoğan'ın liderlik özelliklerinin önemini ortaya koymaktadır.

Stratejik Önem: Şuşa, Dağlık Karabağ bölgesinde kilit bir stratejik konuma sahiptir. Şehrin ele geçirilmesi halinde Azerbaycan, Dağlık Karabağ üzerindeki otoritesini artıracak ve

Ermenistan'ın stratejik avantajını azaltacaktır. Erdoğan'ın Şuşa'nın önemine vurgu yapması ve Azerbaycan'ı bu hedefe ulaşma konusunda teşvik etmesi onun liderlik konumunu ortaya koymaktadır.

4. SONUÇ

Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanacak muhtemel bir barış anlaşmasının, bölgesel istikrar ve güvenliğe ciddi katkılar sunacağı açıktır. Bu durum aynı zamanda Türkiye–Ermenistan ilişkilerinin ilerlemesine de zemin hazırlayacaktır. Karabağ Savaşı her ne kadar Azerbaycan açısından haklı bir mücadele olarak değerlendirilse de bu süreçte Türkiye'nin rolünün, özellikle Ermenistan meselesinde Azerbaycan'ın dış politikasının şekillenmesinde belirleyici olduğu görülmektedir. Azerbaycan'ın Karabağ sorununa gösterdiği yoğun ilgi, ikili ilişkilerde daima temel bir unsur olmuş; zaman zaman Türkiye'nin desteğine ilişkin beklentiler karşılanmadığında ikili ilişkilerde geçici kopukluklar yaşanmıştır. Bu nedenle Karabağ'da kalıcı bir barışın sağlanması, ancak taraflar arasında imzalanacak resmi bir barış anlaşmasıyla mümkün olacaktır. Çalışmanın katkısı, Türkiye–Azerbaycan ilişkilerini tarihsel süreklilik ve kopuş noktaları üzerinden inceleyerek mevcut literatüre bütüncül bir çerçeve sunmasında yatmaktadır. Osmanlı–Rus rekabetinden Sovyet dönemi baskılarına, bağımsızlık sonrası stratejik iş birliğine uzanan süreç kronolojik olarak ele alınmış; Şuşa Beyannamesi ile bu ilişkinin kurumsallaşması hukuki perspektiften değerlendirilmiştir. Böylece çalışmada, kültürel ve kimlik temelli süreklilik ile siyasi kırılma noktalarının birlikte okunabileceği bir analiz önerilmektedir.

Politika yapıcılar açısından bakıldığında, Şuşa Beyannamesi'nin askeri ve diplomatik boyutlarının yanı sıra enerji, ulaştırma, ekonomi ve güvenlik alanlarında yeni iş birliği imkânlarını kurumsallaştırdığı görülmektedir. Türkiye ve Azerbaycan'ın ortak hareket etmesi, Güney Kafkasya'da istikrarın korunmasının yanı sıra Orta Asya ile bağlantıların güçlendirilmesi bakımından da kritik bir potansiyel taşımaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalar açısından, Şuşa Beyannamesi'nin uzun vadeli etkilerinin enerji güvenliği, Türk Devletleri Teşkilatı, NATO ve AB politikaları bağlamında nasıl şekilleneceği önemli bir araştırma alanı olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, Azerbaycan–Ermenistan barış sürecinin Türkiye'nin bölgedeki rolünü nasıl dönüştüreceği ve ikili ilişkilerin üçüncü taraf aktörler üzerinden nasıl etkileneceği de karşılaştırmalı çalışmalara konu edilebilir.

Son olarak, Türkiye–Azerbaycan ilişkilerinin siyaset bilimi perspektifinin yanında, uluslararası hukuk, ekonomi ve güvenlik çalışmaları gibi disiplinler arası açılardan incelenmesi, literatüre yeni açılımlar sunacaktır. Bu yönüyle çalışma hem akademik literatüre katkı sağlamakta hem de politika yapıcılar için yol gösterici nitelikte çıkarımlar ortaya koymaktadır.

5. KAYNAKLAR

- 1] Ateş, C. (2023), *Kafkasya'daki Türkler ve Türkiye'nin Kafkasya Türkleri Politikası*. Yüksek Lisans Tezi. Aksaray Üniversitesi.
- 2] Kılıç, A. (2022),. *Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sürecinin TBMM'ye Yansımaları*. Yüksek Lisans Tezi. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi.
- 3] Turan, R. (2018), Kuzey Azerbaycan'da Modern Ulusal Kimliğin Gelişim Sürecine Genel Bir Bakış. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 61, s. 429-451.
- 4] Aghaazizov, C., Türe N. (2022), Sovyet Dönemi Öncesi Azerbaycan'da Siyasal Yapı. *SocialSciencesStudiesJournal*, 5. 46, 5435-5450.
- 5] Mustafayev, B. (2013).“*Sovyetler döneminde Rusya'nın dağlık Karabağ politikası*”. Karadeniz Araştırmaları
- 6] Erkan, H. Sezgin, S., Sevimli. D. (2015) *XXI. Yüzyıla Türkiye-Azerbaycan İlişkileri*, Kanis Yayınları. İstanbul.
- 7] Albayrak, M. (2022). *Uluslararası İlişkiler Bağlamında Türkiye-Azerbaycan İlişkilerine Yön Veren Temel Etkiler*. Yüksek Lisans Tezi. Karabük Üniversitesi
- 8] Yılmaz, R. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde Son Dönem. *Bilge Stratejik Jeopolitik, Ekonomi-Politik ve Sosyo-Kültürel Araştırmalar Dergisi*.
- 9] Halilzade, V. (2022). *Soğuk savaş sonrası Türkiye-Azerbaycan ilişkileri: Artan iş birliğinin Dağlık Karabağ sorununa etkisi* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- 10] Bozkuş, Y. D. (2021). Dağlık Karabağ savaşı ve Güney Kafkasya'da yeni güç dengeleri. *Uluslararası İnsan Çalışmaları Dergisi*, 4(7), 54–65.
- 11] Türkiye İstatistik Kurumu. (2021)
- 12] Taşdemir, H. (2024). Azerbaycan'ın denge politikası, II. Dağlık Karabağ savaşı ve Türkiye. *Akademik İzdüşüm Dergisi*, 9(1), 37–59.
- 13] Türkiye İstatistik Kurumu (2022)
- 14] Halilzade, V. (2022). *Soğuk savaş sonrası Türkiye-Azerbaycan ilişkileri: Artan iş birliğinin Dağlık Karabağ sorununa etkisi* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- 15] Baydemir, A. (2022). *Sovyet sonrası Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinin değişimi ve II. Karabağ savaşına etkileri* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Gelişim Üniversitesi.
- 16] Kınık, H. (2021). Karabağ savaşı ile yeniden dirilen Azerbaycan: 2020. In *Karadeniz: 2020 gelişmeleri ışığında bölgesel değerlendirmeler* (s. 51).
- 17] Türkiye İstatistik Kurumu (2022)
- 18] Özgül, B. (2015), *Çevre Bağlamında Türkiye'de Siyasi Liderlik*, SAGE Yayıncılık. Ankara
- 19] Fichter, J. (2009) *Sosyoloji Nedir*. Anı Yayıncılık. Ankara.
- 20] Kellerman, B. (1986) (ed.). *PoliticalLeadership: A Source Book*. University of Pittsburgh Press.
- 21] Arklan, Ü. (2010). Halkla ilişkilerde liderlik: Liderliğin ve liderlik türlerinin halkla ilişkiler alanında yansımaları. *E-Journal of New World Sciences Academy Humanities*, 5(4), 616–636.
- 22] Akçit, V., Barutçu, E., & Akşit, İ. (2018). Kurt Lewin'in liderlik tarzları ile örgütsel sapma ilişkisinin incelenmesi, 23(1), 209–225.
- 23] Erdem, O., & Dikici, A. M. (2009). Liderlik ve kurum kültürü etkileşimi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(29).

- 24] Bass, B. M., & Riggio, R. E. (2006). *Transformational leadership*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- 25] Doğan, M. (2014). Karizmatik liderlik bağlamında Türk siyasetçilerinin değerlendirilmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- 26] Demircioğlu, E. C. (2015). Karizmatik liderliğin yönetsel açıdan değerlendirilmesi. *Uluslararası Akademi Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 52–69.
- 27] Demircioğlu, E. (2015), Karizmatik Liderliğin Yönetimsel Açısından Değerlendirilmesi. *Uluslararası Akademi Yönetim Bilimleri Dergisi*, 1(1), 52-69.
- 28] Nexon, D. H. (2009). The balance of power in the balance. *World Politics*, 61(2), 330–359.
- 29] Walt, S. (2013). *The origins of alliances*. Cornell University Press. <https://www.perlego.com/book/534872> (Orijinal çalışma yayımlandı: 10 Ağustos 2013).
- 30] Walt, S. (2013). *The origins of alliances*. Cornell University Press. <https://www.perlego.com/book/534872> (Orijinal çalışma yayımlandı: 10 Ağustos 2013).
- 31] Fedder, E. H. (1968). The concept of alliance. *International Studies Quarterly*, 12(1), 65-86.
- 32] Gries, P., & Yam, P. P. C. (2020). Ideology and international relations. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 34, 135–141.
- 33] Walt, S. (2013). *The origins of alliances*. Cornell University Press. <https://www.perlego.com/book/534872> (Orijinal çalışma yayımlandı: 10 Ağustos 2013).
- 34] Pirinççi, F. (2021). “Kardeşliğin Mührü ‘Şuşa Beyannamesi’”. *Kriter Dergi*. <https://kriterdergi.com/dis-politika/kardesligin-muhru-susa-beyannamesi> (Erişim Tarihi: 27.11.2024).
- 35] Pirinççi, F. (2021). “Kardeşliğin Mührü ‘Şuşa Beyannamesi’”. *Kriter Dergi*. <https://kriterdergi.com/dis-politika/kardesligin-muhru-susa-beyannamesi> (Erişim Tarihi: 27.11.2024).
- 36] Pirinççi, F. (2021). “Kardeşliğin Mührü ‘Şuşa Beyannamesi’”. *Kriter Dergi*. <https://kriterdergi.com/dis-politika/kardesligin-muhru-susa-beyannamesi> (Erişim Tarihi: 27.11.2024).
- 37] Shahbazov, F. (2021). *Shusha Declaration Cements Azerbaijani-Turkish Alliance*. Jamestown Foundation. <https://jamestown.org/program/shusha-declaration-cements-azerbaijani-turkish-alliance/> (Erişim Tarihi: 29.11.2024).
- 38] Mamiyev, J. (2021). “Shusha Declaration”. *Sumgayit State University*. https://sdu.edu.az/en/news_society/30 (Erişim Tarihi: 25.11.2024).
- 39] Tsarukyan, G. (2022, 28 Şubat). *Significance of the Shusha Declaration for Armenia and Artsakh*. MAMUL. <https://m.mamul.am/tr/post/100015> (Erişim Tarihi: 19.08.2025).
- 40] Tashjian, Y. (2021, 24 Haziran). “Shushi Declaration” and its Implications on the South Caucasus and Beyond. *Armenian Weekly*. <https://armenianweekly.com/2021/06/29/shushi-declaration-and-its-implications-on-the-south-caucasus-and-beyond/>
- 41] Ghukasyan, S. (2022, 22 Şubat). *Armenian Parliament's Ruling Faction Sees No Need to Issue Statement Condemning "Shusha Declaration"*. Hetq. <https://hetq.am/en/article/141399>
- 42] Reşid, L. (2021). *Şuşa Bəyannaməsi regional və qlobal təhlükəsizliyə zəmin yaradır*. Halk Gazetesi. <https://xalqgazeti.com/az/news/78723>
- 43] Salcı, T. (2021). 3+3 formatındaki bölgesel işbirliği platformu Güney Kafkasya’ya barış getirir mi? *Sputnik Türkiye*. <https://tr.sputniknews.com/20211210/33-formatindaki-bolgesel-isbirligi-platformu-guney-kafkasyayabaris-getirir-mi-105.164.8310.html> (Erişim Tarihi: 19.08.2025).
- 44] Aslanlan, K. (2020). Karabağ Meselesi için “3 Boyutlu” Analitik Perspektif Önerisi. *Karabağ Zaferi: Kafkasya’da Yeni Dengelerden Türk ve İslam Dünyasında Yeni İşbirliği Modeline*. ULİSA.
- 45] Orhan, O. (2018). *Bölgeselleşme Çevresinde Kafkasya’da İş birliği İmkanları ve Engeller*. TASAM Yayınları. İstanbul.
- 46] “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev Yemin Töreninde Konuştu: Dünya, 3. Dünya Savaşı'na Yakındır”. *Independent Türkçe*. <https://www.indytrk.com/node/698951/dunya/azerbaycan-cumhurbaşkanı-aliyev-yemin-töreninde-konuştu-dünya-3-dünya-savaşına> (Erişim Tarihi: 28.11.2024).

- 47] Şuşa Beyannamesi'nin Tam Metni. AVİM, 2021. <https://avim.org.tr/tr/Bulten/ISTE-SUSABEYANNAMESI-NIN-TAM-METNI> (Erişim Tarihi: 21.11.2024).
- 48] Çalışkan, B. (2020). 2. Karabağ Savaşı ve Güney Kafkasya'da Yeni Dönem. <https://insamer.com/tr/2-karabagsavasi-ve-guney-kafkasyada-yeni-donem-3524.html> (Erişim Tarihi: 21.11.2024).
- 49] Babayev, T. (2023). Rus Uzman: Moskova ve Şuşa Deklarasyonları Azerbaycan'ın Blok Dışı Statüsünü Güçlendiriyor. *Sputnik Türkiye*. <https://sputniknews.com.tr/20220223/rus-uzman-moskova-ve-susa-deklarasyonlari-azerbaycanin-blok-disi-statusunu-guclendiriyor-1054164342.html> (Erişim Tarihi: 09.11.2024).
- 50] Sur, M. (2013). *Uluslararası hukukun esasları* (6. baskı). İstanbul: Beta.
- 51] Malanczuk, P. (1997). *Akehurst's modern introduction to international law* (7. ed.). USA: Routledge.
- 52] Çağırın, M. E. (2005). *Uluslararası hukukta devletin tek taraflı işlemleri*. Ankara: Platin.
- 53] Birleşmiş Milletler Enformasyon Merkezi (UNIC-Ankara). (1961, 18 Nisan). *Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi*. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020100123bm_40.p
- 54] Sur, M. (2013). *Uluslararası hukukun esasları* (6. baskı). İstanbul: Beta.
- 55] Pazarcı, H. (2007). *Uluslararası hukuk* (5. baskı). Ankara: Turhan.
- 56] Oppenheim, L. (2008). *International law: A treatise: Vol. I – Peace* (3rd ed., R. F. Roxburg, Ed.). New Jersey: The Lawbook Exchange.
- 57] Shaw, M. N. (2008). *International law* (6th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- 58] Resmî Gazete. (2022). Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında müttefiklik ilişkileri hakkında Şuşa Beyannamesinin onaylanmasının uygun bulunduğu dair kanun. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2022/02/20220214-2.htm>
- 59] Birleşmiş Milletler Enformasyon Merkezi (UNIC-Ankara). (1961, 18 Nisan). *Diplomatik İlişkiler Hakkında Viyana Sözleşmesi*. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2312020100123bm_40.p
- 60] Çağırın, M. E. (2005). *Uluslararası hukukta devletin tek taraflı işlemleri*. Ankara: Platin.
- 61] Sur, M. (2013). *Uluslararası hukukun esasları* (6. baskı). İstanbul: Beta.
- 62] Salcı, T. (2021). 3+3 Formatındaki Bölgesel İş birliği Platformu Güney Kafkasya'ya Barış Getirir Mi? *Sputnik Türkiye*. <https://tr.sputniknews.com/20211210/33-formatindaki-bolgesel-isbirligi-platformu-guney-kafkasyayabaris-getirir-mi-105.164.8310.html> (Erişim Tarihi: 29.11.2024).
- 63] Aslanlı, K. (2020). Karabağ Meselesi İçin “3 Boyutlu Analitik Perspektif Önerisi”. İbrahim Demir (der.), *Disiplinlerarası Politika Vizyonu ve Stratejiler*. İksad Yayınevi. Kazakistan.
- 64] Kınık, H. (2020). Karabağ Savaşı ile Yeniden Dirilen Azerbaycan. In Özgür Tüfekçi (Ed.), *Gelişmeleri Işığında Bölgesel Değerlendirmeler*. Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları.
- 65] Mammadov, F., & Garibov, A. (2021). *South Caucasus as a Regional Security Complex: Divergence of Identity and Interdependence of Security*. In *Cooperation in Eurasia: Linking Identity, Security, and Development*. Bakü.
- 66] APA Haber Ajansı. (2021). Azerbaycan ve Türkiye İttifakına İlişkin Şuşa Deklarasyonu. *APA.az Enformasyon Ajansı Kurumsal Web Sayfası*. <https://apa.az/en/xeber/resmixeler/azerbaycanla-turkiye-arasinda-muttefiklik-haqqinda-susa-beyannamesi-tam-metn-648220> (Erişim Tarihi: 15.11.2024).
- 67] “Nahçıvan, Azerbaycan'la İlişkilerimizde Özel Bir Yere Sahiptir”. T.C. Cumhurbaşkanlığı. (2023). <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/149588/-nahcivan-azerbaycan-la-iliskilerimizde-ozel-bir-yere-sahiptir-> (Erişim Tarihi: 15.11.2024).